

הערות על לשונו של עגנון אגב קריאה ב"תמול שלשום"

גבריא בירנבאום

● דבר זה **מרטיע** באויר (עמ' 94) – ספר הערוך (עה"ש, ז, עמ' 272) ובעקבותיו מילון בן-יהודה (עמ' 6565) מביאים את הפועל **הַרְטִיעַ** על פי מקור אחד ויחיד, מראש מדרש ילמדנו: "עד שלא יגמור צורת הולד יפה היא **מרטעת** וצוחת". בעל הערוך מפרש את המילה: "כמו מקרטע", כלומר: 'מקפץ', 'מדלג', ומשמעות זו אכן מתאימה בהקשר שלפנינו. האם עגנון מצא את המילה הנדירה הזאת במקור הזה, או שמא היה לו מקור אחר שלא הצלחתי לעלות על עקבותי?

● כלום עסוקה **המיזנת** כל כך ואינה פנויה לנקות את המנורה (עמ' 106) – משמעות המילה המוזרה הזאת: 'בעלת מזנון'. ויס' מונה אותה בין חידושי של עגנון. איך אפשר להסביר את תצורתה? אציע בזהירות את האפשרות הזאת: עגנון תפס את on שבסוף המילה מזנון כצורן, כמסופית, מעין ה-ant שבמשקל קִטְלָן, ומכאן שמזנון הוא גם 'בעל המזנון'. לסופית הזאת (לתפיסתו) הוסיף את צורן הנקבה ת־ (להשוואה: אילו הוסיף צורן נקבה כזה לבִטְלָן היה מתקבל: בִּטְלָנָת, מעין אנלוגיה לנִכְתָב-נִכְתָבָת. למעבר ממזונות למזנת השווה את הגרסאות אֶלְמוֹן-אֶלְמוֹן בל"ח).

● כל **שוקו** של כל אחד ואחד מעמנו היה לסגל מצוות ומעשים טובים האמורים בתורה (עמ' 263) – גם כאן באה לידי ביטוי אהבתו של עגנון למילים וצורות נדירות להתמיה בהן את הקורא. **שוק** אינו אלא 'תשוקה', והצורה לקוחה מן המדרש: "'ואל אישך תשוקתך' – ד' שוקים הן: אין שוקה שלאשה אלא על אישה [...] ואין **שוקו** שלהקב"ה אלא על ישראל" (בראשית רבה [תיאודור-אלבק] כ; נוסחת הדפוס).

● **בגד** ר' אלטר את בגדו (עמ' 345) – גם כאן חיפש עגנון ומצא מילה נדירה ביותר. התייעוד היחידי המובא במילונים לפועל **בגד** במשמעות 'לְבַשׁ' הוא זה: "לשני בני אדם שהיו מתכסין בשלמה חדשה בימות הגשמים, והיה זה **בוגד** בה מכאן וזה **בוגד** בה מכאן עד שקרעו אותה" (איכה רבה, פתיחה, יב).

● **לימלם** יצחק (עמ' 424) – רבים חשבו (ביניהם אני) שזו אחת מהברקות הלשון של אפרים קישון.⁹ מתברר שהפועל הזה מופיע שלוש פעמים במדרש פסיקתא רבתי (בהקשר אחד) במשמעות 'רטון, התלונן', למשל: "וכל זמן שהיה מקופל [המשכן] היו ישראל **מלמלמים** על משה לומר, למה לא הוקם מיד? או שמא דופי אירע בו" (פסיקתא רבתי כד, א).

● בחורה **גמישה**. מחמת **גמישות** יתירה מתחלקת היא מבין אצבעותיך (עמ' 447) – במילון בן-יהודה המילים גָּמִישׁ וגְּמִישוֹת מסומנות כחידושו של המחבר, על פי שורש ארמי. ידוע יחסו הלעגני ולעיתים אפילו עוין של עגנון לבן-יהודה, ובכל זאת לא נמנע מלהשתמש בחידושו.

● ואביא קצת **כיבוד** ונברך בברכת מזל טוב (עמ' 550) – **כיבוד** כאן במשמעות 'מאכל המוגש לאורחים', 'תקרובת'. בן-יהודה עדיין אינו מביאה; בגור תרצ"ה היא כבר נמצאת. אבן-שושן מייחס את המשמעות הזאת לספרות חז"ל, אבל המילה **כיבוד** במובאה שהוא מביא מוקרא רבה אינה נושאת את המשמעות הזאת.

* * *

כאמור לעיל, הדוגמות הללו הן מעט מתוך העושר הלשוני הגדול הצפון ביצירתו של עגנון – המתהלך בנתיבות סלולות מתמול שלשום, אך מטביע בהן את חותם חידושי שלו.

7. ר' ויס, בשוט לשון, ירושלים, 1982, עמ' 93.
8. ונראה שמי שנתן השראה לקישון להשתמש במילה הוא הסופר אביגדור המאירי, שהשתמש בה בתרגומו ליצירתו הראשונה של קישון בארץ, "העולה היורד לחיני": "במקרה זה תן לו לדבר, ולמלם לו לפעמים ב'אמתים' אחדים".

כשקראתי לראשונה את יצירת המופת של עגנון "תמול שלשום" עול ימים הייתי, כבן שמונה-עשרה או תשע-עשרה, ולא עמדתי עדיין על דעת הבלשנית. נדמה לי שגם ליהנות מתוכנו לא הייתי בשל דיי אז. החלטתי לקרוא את היצירה שוב לפני שנים מספר – ועולם חדש נגלה לעיניי. התפעלתי מהיופי ומהעמקות שלה, ומלשונה הנפלאה והיחודית. תוך כדי קריאה סימנתי בעיפרון מקומות שעוררו את תשומת ליבי. ברשימה זו אני מביא חלק קטן מתוצאות עיוניי במקומות ההם. על עניינים רבים העירו כבר לפני, וצייתי לאלה שלא נעלמו ממני.¹

● ואינו **מעייז** להרים ראש (עמ' 17); ההפניות לעמודים על פי מהדורת הדפוס הראשונה, ברלין תש"ו) – במקרא הטברני נשמר ההבדל בין הַעִז (עז"ז, הפעיל) במשמעות 'נהג בעוז, לא פחד' לבין הָעִיז (עו"ז, הפעיל) במשמעות 'אסף'; אבל ההיקריות אינן רבות. בלשון חכמים רוב ההיקריות הן על דרך ע"ו. לדוגמה: "אין אדם **מעייז** פניו בפני בעל חובר" (בבלי, כתובות יח ע"א). רוב מתקני הלשון דרשו לדבוק בהבחנה המקראית.² עגנון כתב כמקובל בלשון חז"ל.

● יצחק התחיל מתרשל בעבודתו. ומשהתרשל נתרשל (עמ' 154) – המשפט הזה בנוי כדוגמת משפטים כמו "כיון דדש דש" (בבלי, גיטין נו ע"ב); "הואיל ונדחה ידחה" (שם, מגילה ה ע"א). עגנון ניצל כאן את כפל הצורות של הבניין – התפעל המקראית ונתפעל החז"לית – כדי לגוון.

● טול **עגבנית** [...] חתיכה של **עגבנית** (עמ' 50) – הצורה הזאת של המילה – בצד הצורה הנפוצה היום עֶגְבָנִיָה – הייתה קיימת כבר מתחילת שימושה. ראובן סיוון מעיד שדוד ילין כתב כך בשנת תר"ס.³ במילון גור אפשר לעקוב אחר המעבר: במהדורת תרצ"ה גרס עֶגְבָנִיָת; במהדורת תש"ו: עֶגְבָנִיָה. אבל ב"ילקוט צמחים" של ועד הלשון כבר בתר"ץ – עֶגְבָנִיָה.⁴

● כמה **קיוויות** קיווה יצחק. עכשיו כל **קיוויו** הלכו (עמ' 228) – נראה שהמקור לצורה מוזרה זאת הוא המדרש הזה: "אמר ר' לוי: שלש **קיוויות** טובות קיוו ישראל על הים: קיוו לתורה, קיוו לדגלים, קיוו למשכן" (שיר השירים רבה ב, ג, פסקה ג). במאגר המילון ההיסטורי קבעו את צורת היחיד: **קוויָה**. אבל על פי **קיוויו** במשפט השני, נראה שעגנון תפס את **קיוויות** כצורת ריבוי של **קווי**.

● **משהי** תועלת יש (עמ' 9) – המילה **משהי** כלקסמה בפני עצמה אינה מתועדת במקורות. סביר שעגנון יצרה (?) על פי **משהו**. זו עצמה, כלקסמה עצמאית,⁵ נקרת ביחוד במשמעות של 'קצת', 'בכמות זעירה', כגון: "גלוי היה לפני מי שאמר והיה העולם שהברזל ממית **במשהו**" (ספרי במדבר קס). למשמעות זו נוצרה גם צורת הריבוי **משהויין** (בבלי, עירובין פז ע"א – פעמיים; שתי ההיקריות היחידות בספרות התלמוד).⁶

1. רשימה זו מעובדת מתוך מאמר שהתפרסם לאחרונה בספר "על יד יחיאל", שיצא לכבודו של ד"ר יחיאל קאהר. במאמר מובאים עיונים רבים בלשון עגנון ב"תמול שלשום" בנושאים מגוונים, וכאן הובאו דוגמות מעטות מתוכו.
2. ראה למשל 'פרץ, תחביר הלשון העברית, תל אביב תש"ג, עמ' 34. אבל ראובן סיוון (לקסיקון לשיפור הלשון, תל אביב תשל"ט, עמ' 74) מתיר לבטא הָעִיז על סמך המצוי בל"ח.
3. ראה ר' סיוון, "העגבניה ומה שעוללו לה שמותיה", לשוננו לעם כב (תשל"א), עמ' 75-104.
4. ולצידו גם הערך עֶגְבָנִיָת, והגדרתה: "מבקשת אהבה".
5. להוציא מקרים כגון "לכל שבט ושבט לפי משהו" (ספרי במדבר קלב) וכיוצא בו.
6. גם **מישהו** כלקסמה עצמאית הנכתבת כך חדשה יחסית. אבן-שושן, גם במהדורתו החדשה, מפנה ל"מי שהוא". במילון בן-יהודה איננה כלל. **מישהי** חדשה עוד יותר; אבן-שושן מפנה ל"מי שהיא". ברב-מילים **מישהו**, **מישהי**, **משהו** כבר ערכים בפני עצמם.